

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П.ДРАГОМАНОВА

Лукаш Світлана Вікторівна

УДК 371.076

**ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОГО МИСЛЕННЯ ПІДЛІТКІВ У ПРОЦЕСІ
НАВЧАЛЬНО-ТРУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

13.00.01 - Загальна педагогіка та історія педагогіки

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Київ – 2001

Дисертацією є рукопис

Робота виконана у Херсонському державному педагогічному університеті, Міністерство освіти і науки України

Науковий керівник - кандидат педагогічних наук, доцент

Великий Віктор Миколайович,

Херсонський державний педагогічний університет, завідувач кафедри соціальної і правової педагогіки

Офіційні опоненти - доктор педагогічних наук, професор

Нисимчук Андрій Сергійович,

Волинський державний університет ім. Л.Українки

завідувач кафедри педагогіки

- кандидат педагогічних наук, доцент

Тищенко Микола Петрович,

Інститут проблем виховання

завідувач лабораторії проблем трудового виховання та профорієнтації

Провідна установа - Запорізький державний університет Міністерства

освіти і науки України, кафедра педагогіки та психології, м. Запоріжжя

Захист відбудеться “24” травня 2001р. о 16 30 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.01 в Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, 01601 м. Київ, вул. Пирогова, 9

Автореферат розіслано “ 17 ” травня 2001 року

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради

Ю.О.Приходько

Загальна характеристика роботи

Актуальність проблеми. Радикальні зміни, що відбуваються в нашій країні, пов'язані з переходом до суспільства, економічною основою якого повинен стати ринок. Зміна однієї соціально-економічної системи на принципово іншу вимагає перебудови свідомості та мислення людей. Виробнича діяльність і організація особистого життя в умовах ринкової економіки потребує певного рівня розвитку економічного мислення людини, яке базується на економічних знаннях і сприяє ефективному вирішенню громадянами проблем суспільного й особистого життя, виробничої діяльності. Воно є запорукою успішної життєдіяльності в жорстких умовах ринкових відносин, одним із факторів підвищення конкурентоспроможності, визначає майбутні досягнення в будь-якій професійній сфері.

Існує два підходи до визначення поняття “економічне мислення”. Згідно з першим, економічне мислення розглядається як процес опосередкованого і узагальненого відображення у свідомості людей стану економічного життя у вигляді понять, в їх певній системі, логічному зв'язку; усвідомлення закономірностей розвитку суспільства; засвоєння емпіричного досвіду, економічних знань та їх застосування у свідомій діяльності (Л.Бляхман, К.Улибін, Б.Шем'якін та ін.)

З іншого боку, Л.Пономарьов, І.Клепач, В.Попов розглядають економічне мислення як інтелектуальну властивість, здатність людини відображати, осмислювати економічні явища та відносини, пізнавати їх сутність і зв'язки, засвоювати й співвідносити економічні поняття, теорії, вимоги економічних законів із реальністю і відповідним чином будувати свою діяльність. А.Нисимчук вважає, що економічне мислення є інтегрованою якістю особистості, що реалізується у спілкуванні, відносинах, поведінці.

Головна роль у вирішенні проблеми підвищення рівня сформованості економічного мислення людини належить школі. Звичайно, в рамках школи учні не можуть досягти такого рівня його сформованості, при якому будуть готові самостійно вирішувати складні соціально-економічні проблеми сучасності, - для цього потрібний досвід і спеціальні знання. Завдання полягає в тому, щоб вони, поступово оволодівши мінімумом теоретичних положень, навчились розуміти економічні проблеми, самостійно їх аналізувати, оперувати економічними знаннями та застосовувати їх на практиці.

У науковій літературі основна увага приділяється формуванню мислення взагалі. Психологічні аспекти цієї проблеми висвітлені в роботах Г.Костюка, Л.Виготського, А.Леонтьєва, С.Максименка, В.Моляко та ін. Дидактичні основи формування мислення в процесі навчання знайшли відображення в дослідженнях В.Паламарчук, І.Лернера, М.Поспелова та ін. Причому в педагогіці формування мислення часто ототожнюється з формуванням операцій та прийомів розумової діяльності.

Формування економічного мислення учнів педагогами розглядається як одне із завдань економічної освіти та виховання (А.Нисимчук, О.Шпак, В.Розов, Ю.Васильєв, Б.Шем'якін, Н.Горлач, О.Падалка, М.Тименко, Д.Тхоржевський, І.Сасова, І.Смолук та ін.). У роботах зазначених авторів аналізуються основні елементи економічної освіти та виховання (цілі, завдання, зміст, форми, методи), але невирішеним залишається питання створення цілісної системи формування зазначеної властивості.

Виходячи з принципу єдності свідомості й діяльності, економічне мислення об'єктивно виникає і розвивається тільки як специфічна діяльність особистості. Провідними видами діяльності учнів є навчання та праця. М.М.Поспелов та Г.І.Щукіна стверджують, що особливо сильний вплив здійснює діяльність, в якій поєднуються навчальні та трудові, теоретичні та практичні завдання. Тому вважаємо оптимальним формування економічного мислення підлітків у процесі навчально-трудої діяльності, під якою ми будемо розуміти діяльність пов'язану з відтворенням суспільно-корисних продуктів (матеріальних та ідеальних) і спрямовану на набуття знань, умінь та навичок для подальшого їх застосування на практиці.

Таким чином, у дослідженні проблем економічної освіти та виховання залишається недостатньо розробленою проблема формування економічного мислення учнів, що вимагає її подальшого вивчення та аналізу. Враховуючи актуальність, ми обрали тему дисертаційного дослідження: “Формування економічного мислення підлітків у процесі навчально-трудої діяльності”.

Тема дисертаційного дослідження входить до планів науково-дослідної роботи кафедри соціальної і правової педагогіки Херсонського державного педагогічного університету і скоординована в АПН України (протокол № 6 від 14.10.98 р.)

Об'єкт дослідження: формування економічного мислення підлітків.

Предмет дослідження: дидактико-методичне забезпечення формування економічного мислення учнів підліткового віку в процесі навчально-трудої діяльності.

Мета дослідження: розробити, теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити педагогічні умови підвищення ефективності формування економічного мислення підлітків у навчальному процесі загальноосвітньої школи

Гіпотеза дослідження. Рівень сформованості економічного мислення підлітків зростає за умови такої організації процесу навчання, яка передбачає:

- формування внутрішніх стимулів і мотивів ефективної економічної діяльності;
- забезпечення аналітично-оцінювального підходу у моделюванні економічного змісту навчальних предметів, способах викладення та засвоєння навчального матеріалу;
- переорієнтацію процесу засвоєння економічних знань зі сприймання на активну практичну та інтелектуальну діяльність учнів.

Відповідно до гіпотези в дослідженні вирішувались **завдання**:

1. Проаналізувати науково-теоретичний та практичний стан проблеми формування у школярів економічного мислення.
2. Визначити сутність, специфіку, структурні компоненти, критерії, показники сформованості економічного мислення людини;
3. Розробити та обґрунтувати педагогічні умови, які забезпечать підвищення успішності формування економічного мислення підлітків у навчальному процесі.
4. Розробити та експериментально перевірити ефективність методики формування економічного мислення учнів на уроках трудового навчання.

Методологічну та теоретичну основу дослідження складають базисні положення філософської теорії пізнання, ідеї про взаємозв'язок, взаємозумовленість та взаємозалежність соціально-економічних і педагогічних явищ, необхідність їх урахування у конкретних історичних умовах; психологічні концепції щодо ролі діяльності в розвитку особистості; теорії розвиваючого та проблемного навчання.

Для вирішення поставлених завдань та перевірки вихідних положень використовувались такі **методи дослідження**: теоретичні (історико-генетичний, системно-структурний), емпіричні (спостереження; анкетування; експертна оцінка; тестування; бесіди; педагогічний експеримент) та математичні. За допомогою теоретичного аналізу та синтезу формулювались сутність, структурні компоненти економічного мислення, досліджувались методологічні та дидактичні основи його формування. Теоретичне обґрунтування та конкретизація використовувались при конструюванні системи задач. Спостереження, тестування, бесіди та експертна оцінка використовувались для виявлення рівня сформованості економічного мислення підлітків. Під час констатуючого та формуючого експериментів перевірялась гіпотеза дослідження. На основі даних, отриманих завдяки використанню математичних методів, були сформульовані висновки дослідження.

Вирішення поставлених завдань проводилось у чотири **етапи**:

1 - здійснення вибору та обґрунтування актуальності проблеми; аналіз літератури, визначення вихідних положень і теоретичних підходів до розробки сутності та методики формування економічного мислення;

2 - проведення констатуючого експерименту; аналіз результатів констатуючих зрізів та стану педагогічної практики щодо формування в учнів економічного мислення;

3 - здійснення формуючого експерименту на базі загальноосвітніх шкіл № 7, 56 м. Херсона, апробація перед широкою педагогічною громадськістю розроблених заходів, впровадження результатів дослідження в практику роботи шкіл м. Херсона, м. Каховки, м. Кривого Рогу;

4 - математичне опрацювання результатів формуючого експерименту; їх узагальнення та формулювання кінцевих висновків; оформлення дисертаційної роботи.

Експериментальна база дослідження. Різними видами дослідницької роботи було охоплено 417 учнів підліткового віку. У дослідженні брали участь учні 7-9 класів шкіл №44 м. Кривого Рогу, середньої школи №3 м.Каховки. Основна дослідно-експериментальна робота проводилась на базі загальноосвітніх шкіл № 7 та № 56 м. Херсона.

Наукова новизна та теоретична значущість полягає в уточненні сутності економічного мислення людини як процесу опосередкованого й узагальненого пізнання явищ економічної дійсності в їх суттєвих властивостях, зв'язках та відношеннях, який відбувається на основі готовності до їх осмислення, завдяки використанню прийомів розумової діяльності і завершується формуванням економічних знань, їх переходом у переконання та реалізацією в практичній діяльності. Розроблені та науково обґрунтовані педагогічні умови, дотримання яких забезпечує підвищення успішності формування економічного мислення підлітків у навчальному процесі. Дістала подальший розвиток розробка теоретичних положень щодо відбору і впорядкування змісту економічної освіти та організації процесу навчання, що максимально сприяє розвитку інтелектуальних здібностей підлітків.

Практична значущість полягає в розробці та впровадженні в практику школи рекомендацій з формування економічного мислення підлітків у процесі навчально-трудової діяльності, які викладені в посібниках: “Формування економічного мислення учнів на уроках обслуговуючої праці”, “Елементи підприємницької діяльності на уроках обслуговуючої праці”, “Основи родинної економіки: 8-9 клас”. На предметному матеріалі трудового навчання сконструйована система задач економічного змісту.

Результати дослідження впроваджені в практику роботи шкіл №7 (довідка № 25 від 29.09.98 р.), №56 м. Херсона (довідка № 35 від 23.03.98 р.), шкіл №44 (довідка № 39 від 14.01.98 р.) та № 126 м. Кривого Рогу (довідка № 11 від 26.03.98 р.), середньої школи №3 м. Каховки (довідка № 4 від 28.01.98 р.), Пам'ятнянської загальноосвітньої школи Голопристанського району (посвідчення № 7 від 12.02.98 р.).

Особистий внесок автора полягає у створенні науково-методичних матеріалів на допомогу вчителям загальноосвітньої школи; розробці системи пізнавальних задач для розвитку економічного мислення підлітків. У виявленні тенденцій формування економічного мислення учнів автором здійснено ретроспективний аналіз способів впливу на свідомість дитини навчально-виховними закладами.

Вірогідність та надійність результатів дослідження забезпечувалась методологічною обґрунтованістю вихідних позицій дослідження; опорою на сучасні ведучі психологічні і дидактичні теорії формування мислення; адекватністю обраних методів меті і завданням дослідження; експериментальною апробацією результатів дослідження.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження обговорювались на всеукраїнській науково-практичній конференції “Громадянська освіта учнівської молоді: методологія, зміст”, методологічному семінарі Академії педагогічних наук України “Психолого-педагогічна наука і суспільна ідеологія”, на науково-практичних конференціях професорсько-викладацького складу Херсонського державного педагогічного університету (1996-1999), засіданнях кафедри педагогіки Херсонського державного педагогічного університету, науково-методичних семінарах учителів трудового навчання м. Херсона (1996-1999 рр.). Основні положення дослідження відображені у 10 публікаціях автора.

Структура дослідження. Дисертація складається із вступу, двох розділів з висновками, загальних висновків та додатків. Основний зміст дисертації викладено на 140 сторінках. Робота містить 8 таблиць. Список використаних джерел складається з 198 одиниць на 13 сторінках.

Основний зміст дослідження

У **вступі** обґрунтовується актуальність теми, визначається об’єкт, предмет, мета, гіпотеза, завдання дослідження, розкривається наукова новизна, теоретична й практична значущість отриманих результатів, визначаються етапи науково-дослідної роботи.

Перший розділ “Дидактичні аспекти формування економічного мислення підлітків” розкриває сутність, специфіку та структуру економічного мислення людини; містить обґрунтування педагогічних умов, які забезпечують підвищення успішності формування економічного мислення підлітків у навчальному процесі.

У виявленні сутності та специфіки економічного мислення людини ми спирались на визначення мислення взагалі, на різні підходи до розкриття сутності економічного мислення. Мислення - опосередковане та узагальнене відображення людиною предметів і явищ об’єктивної дійсності в їх суттєвих властивостях, зв’язках і відношеннях. Воно різноманітне, оскільки різноманітна дійсність і завдання, які вирішуються людиною. З урахуванням об’єкта соціального пізнання (економічна дійсність) правомірне виділення економічного мислення в якості одного з видів мислення. Ми уточнили визначення економічного мислення і дали його характеристику як процесу опосередкованого й узагальненого пізнання явищ економічної дійсності в їх суттєвих властивостях, зв’язках та відношеннях, який відбувається на основі готовності до їх осмислення завдяки використанню прийомів розумової діяльності, і завершується формуванням економічних знань, їх переходом у переконання та реалізацією у практичній діяльності.

Своєрідність економічної діяльності визначає особливості економічного мислення, його специфіку. Вона реалізується завдяки змісту економічного матеріалу, який містить певну сукупність ідей та установок. Найбільш точно виражає особливості економічного мислення сукупність властивих йому рис, виділена К.Улибіним: науковість, гнучкість, конструктивність,

масштабність, орієнтація на досягнення високої ефективності, реалістичність, урахування вимог соціального характеру, оптимізм.

У своєму дослідженні ми розглядаємо економічне мислення з позицій системно-структурного підходу. Нами виділені такі компоненти розумової діяльності при засвоєнні економічного досвіду людства:

- 1) Мотиваційний - спрямованість розумової діяльності на вирішення економічних проблем, яка являє сукупність установок (на використання економічних знань на практиці, здійснення економічного аналізу й економії) та орієнтацій (на прибуткове, раціональне господарювання), і проявляється у поведінці. Забезпечує готовність до аналізу, осмислення соціально-економічних явищ.
- 2) Змістовий - сукупність економічних знань, які знаходяться в залежності від умов суспільного життя і вимагають постійного оновлення.
- 3) Операційний - прийоми розумової діяльності, які реалізуються шляхом логічних дій на економічному змісті соціального-досвіду. Забезпечує можливість глибокого пізнання об'єктивного світу, сутності явищ природи та суспільного життя. Створює основу для передбачення можливого розвитку того чи іншого явища.
- 4) Дієво-практичний - досвід економічної діяльності інтелектуального характеру. Забезпечує орієнтування в економічній дійсності, дозволяє успішно вирішувати її завдання.

Процес формування економічного мислення учнів повинен бути цілеспрямованим, методологічно та дидактично обґрунтованим.

Цілеспрямованість вимагає конкретизації загальної мети формування економічного мислення підлітків. Враховуючи сутність основних компонентів розумової діяльності при пізнанні економічного досвіду людства, мета полягає у вихованні відповідної мотивації, готовності до осмислення економічних проблем, забезпеченні високого рівня засвоєння учнями економічних знань, сформованості розумових операцій та набуття досвіду економічної поведінки.

Головною концептуальною основою нашого дослідження є принцип єдності свідомості й діяльності (Б.Ананьєв, А.Н.Леонтьєв, С.Рубінштейн, А.Смирнов, Б.Теплов). Психічні функції й особистісні якості розвиваються за умови активної діяльності суб'єкта і проявляються тільки в ній. Отже, економічне мислення об'єктивно виникає й розвивається лише як діяльність особистості, що й зумовлює діяльнісний підхід до його формування.

Досягнення поставленої мети вимагає дослідження можливостей процесу навчання та виявлення найбільш оптимальних педагогічних умов його організації. При цьому необхідно враховувати сутність, специфіку та компоненти економічного мислення. Виходячи зі структури процесу навчання, ці умови повинні охоплювати змістовий і процесуальний аспекти в їх єдності і взаємозв'язку.

Насамперед необхідно створити умови для виникнення зацікавленості в економічних знаннях, усвідомлення підлітками необхідності раціонального, економного використання всіх ресурсів, що є в наявності. Економічні знання повинні набути для дитини особистісного смислу. Визначальне значення має емоційний вплив на учнів.

Змістове забезпечення процесу формування економічного мислення підлітків вимагає модифікації структури змісту економічної освіти з метою забезпечення аналітично-оцінювального підходу до вивчення фактів і явищ економічної дійсності. Для цього необхідно здійснити всебічний аналіз і опрацювання змісту економічної освіти, закладеного у змісті навчальних предметів, з метою відбору основних і найважливіших з погляду інформаційно-формувального значення елементів навчального матеріалу; логічного їх упорядкування та встановлення різноманітних зв'язків між ними. Структура змісту повинна представляти системну єдність основних загальних понять, суджень, законів; визначальних взаємозв'язків між ними; логічних розумових і практичних прийомів і дій, які застосовуються при засвоєнні основних елементів навчального матеріалу.

Процесуальний аспект навчання – це визначення та застосування педагогом джерел, логічних прийомів, навчальних методів і засобів, які допомагають реалізувати цілі за посередництвом змісту навчання у навчальному процесі. Завдання формування економічного мислення підлітків вимагає перегляду системи навчальних методів з огляду їх впливу на активізацію логічно-розумових операцій; зміни способів викладення з емпіричного опису на якісний аналіз та оцінку фактів та явищ економічної дійсності, формулювання оцінювальних висновків.

Важливо залучити учнів до практичної діяльності, яка в підлітковому віці є основою для логічно-розумового узагальнення. Найкращих результатів можна досягти включенням школярів у трудову діяльність, яка тісно поєднана з пізнавальною. Як стверджує Г.Щукіна, інтелектуальний розвиток в процесі пізнавальної діяльності, відірваний від трудової основи людської діяльності, виявляє суттєві прогалини у всебічному розвитку молоді. Трудова діяльність не лише сприяє формуванню операційного та дієво-практичного компонентів розумової діяльності учнів, а й забезпечує вплив на мотиваційну сферу.

Отже, підвищити успішність формування економічного мислення підлітків у навчальному процесі можна, якщо: формувати внутрішні стимули і мотиви ефективної економічної діяльності; забезпечити аналітично-оцінювальний підхід у моделюванні змісту економічної освіти, закладеного в навчальних предметах, способах викладення та засвоєння навчального матеріалу; переорієнтувати процес засвоєння економічних знань зі сприймання на активну практичну та інтелектуальну діяльність учнів.

Реалізація цих умов передбачає внесення змін у зміст та процес навчання. Трансформація змісту економічної освіти вимагає:

- здійснення перегляду та оновлення економічних знань, які знаходяться в залежності від умов суспільного життя, що постійно змінюються;
- забезпечення доступності матеріалу для сприймання учнями підліткового віку, залучення яскравих фактів, що буде сприяти підвищенню інтересу до економічних проблем.
- визначення основних економічних проблем, економічних понять, теорій, законів, встановлення їх взаємозв'язків та логічних розумових і практичних дії, завдяки яким вони можуть бути засвоєні.
- розглядання змісту економічної освіти під кутом зору проблемного навчання, адже саме цей вид навчання найбільш орієнтований на розвиток мислення школярів;
- забезпечення міжпредметних зв'язків. Оскільки явища об'єктивного світу існують не ізольовано, а знаходяться в єдності та взаємозв'язку, то і в змісті навчальних предметів повинні бути забезпечені міжпредметні зв'язки, які дають можливість реалізувати аналітично-оцінювальний підхід у вивченні явищ економічної дійсності.

Оптимальним варіантом реалізації всіх цих вимог є подання змісту економічної освіти у вигляді системи пізнавальних задач.

Активізації та розвитку логічно-розумових операцій буде сприяти використання всього комплексу існуючих методів навчання, але за умови обов'язкового дотримання вимоги точності, логічності, системності та проблемності викладу матеріалу. Проблемне навчання не заперечує словесно-наочне та практичне: воно вдосконалює його. Можливості для проблемного викладу і засвоєння нової інформації є в умовах словесно-наочного та практичного навчання, що створює передумови для збагачення існуючих навчальних методів елементами проблемності.

Важливим питанням в дослідженні процесу формування економічного мислення учнів є вибір критеріїв і показників рівня його сформованості. Питання вимірювання економічного мислення сучасна наука однозначно не вирішує. О.Собчук вважає проявами економічного мислення економічну освіченість, володіння економічними поняттями, вміння прогнозувати розвиток економічних процесів, виявляти підприємливість, зацікавленість в економічній діяльності. І.Лернер приходять до висновку, що показником розвитку мислення служать якості знань: глибина, оперативність, гнучкість, усвідомленість, системність, узагальненість, конкретність, а критерієм оцінки етапів розвитку мислення можуть бути три рівні засвоєння знань та вмінь. Л.Пономарьов результатом розумової діяльності вважає систему економічних знань про економічні відносини та закони їх функціонування.

Отже, економічне мислення не можна виміряти прямо. Розробляючи методику його опосередкованого вимірювання, в якості критеріїв ми обрали: рівень спрямованості розумової

діяльності на вирішення економічних проблем; рівень засвоєння економічних знань; ступінь оволодіння основними операціями розумової діяльності. Для оцінювання спрямованості мислення на вирішення економічних проблем у якості показників ми використали обсяг поінформованості учнів з економічних питань та прояви економічного мислення у практичній діяльності: прагнення до покращення результатів, удосконалення робочого процесу; здатність зіставляти витрати й результати своєї діяльності; прагнення до економії й ощадливості, раціональна організація роботи.

Діагностування учнів контрольних та експериментальних класів на основі визначених критеріїв здійснювалось за допомогою спеціально розроблених анкети (для виявлення установок та орієнтацій школярів на вирішення економічних проблем та рівня економічної доцільності поведінки); оціночних шкал (для дослідження проявів економічного мислення у практичній діяльності); тестів (для визначення рівня засвоєння основних економічних понять) та задач (для оцінювання ступеня оволодіння розумовими операціями). Обробка і аналіз результатів дозволили виділити три рівня сформованості економічного мислення: високий, середній, низький.

Констатуючий експеримент виявив, що більшість підлітків не мають інтересу до економічних проблем, при виконанні трудових операцій не проявляють економічної доцільності, що виявляється у відсутності прагнення раціонально побудувати свою роботу, проаналізувати технологічний процес та ін. Учні недостатньо обізнані як з поняттями ринкової економіки, так і з поняттями, що характеризують економічний бік виробничого процесу; у них склалися помилкові уявлення про більшість економічних понять. Основними розумовими операціями підлітки володіють на низькому та частково середньому рівнях. Це виражається в тому, що вони не вміють виділяти головне, формулювати думку в короткій визначеній формі, порівнювати факти та явища, застосовувати критеріальний підхід при порівнянні явищ, узагальнювати матеріал, робити висновки.

Другий розділ “Експериментальне дослідження процесу формування економічного мислення підлітків у процесі навчально-трудої діяльності” розкриває методику формування економічного мислення підлітків на уроках трудового навчання та містить результати експериментального дослідження цього процесу.

Обґрунтовані нами педагогічні умови, що сприяють підвищенню успішності формування економічного мислення в навчальному процесі, були конкретизовані в методику формування економічного мислення підлітків на уроках трудового навчання. Її розробка передбачала аналіз змісту економічної освіти, закладеного у змісті трудового навчання з метою його логічного впорядкування та представлення у структурному вигляді, трансформацію його в систему пізнавальних задач економічного змісту та вироблення рекомендацій щодо її застосування на уроках трудового навчання.

На матеріалі курсу “Основи швейного виробництва” була визначена система основних економічних понять, положень, законів; виявлені взаємозв'язки між ними; визначена система логічно-розумових та практичних прийомів і дій, які застосовуються під час їх засвоєння. До змісту трудового навчання були введені елементи підприємницької діяльності.

Під пізнавальною задачею ми розуміємо навчальне завдання, яке передбачає пошук нових знань, способів і стимуляцію активного використання в навчанні зв'язків, відношень, доведень. І.Лернер стверджує, що стихійне застосування проблемних задач у навчанні корисне, необхідне, але недостатнє для досягнення кожним учнем найбільш високого й доступного йому рівня творчого мислення. Отже, пізнавальні задачі економічного змісту повинні складати систему, а не випадкову сукупність.

В якості системоутворюючої основи задач економічного змісту ми обрали чотири показники: основні проблеми курсу, міжпредметні зв'язки, основні розумові операції, рівень засвоєння знань.

Кожна задача висвітлює певну проблему. Кожний предмет охоплює сукупність проблем, які вимагають осмислення під економічним кутом зору. Мова йде про ті проблеми, які відбивають сутність економічно доцільної поведінки, основні ідеї економічного буття. Ми виділили 7 основних проблем курсу “Трудове навчання”:

1. Виконання найпростіших економічних розрахунків (визначення норм виробітку та часу, собівартості та вартості продукції; розрахунок заробітної плати, необхідних матеріалів та їх вартості, амортизаційних відрахувань, вартості сніданку, використаної електроенергії та ін.)
2. Здійснення аналізу технологічного процесу та вироблення рекомендацій по його покращенню, технологічне вдосконалення робіт
3. Планування організаційно-технічних заходів, що забезпечать ефективність праці; підвищення ефективності використання обладнання, інструментів, пристосувань, технічне вдосконалення робіт
4. Визначення раціональної послідовності виготовлення виробів; оцінка можливих варіантів виготовлення виробу та вибір оптимального з них
5. Виявлення шляхів підвищення продуктивності праці
6. Виявлення та застосування різноманітних засобів, що сприяють економії й ощадливості:, ефективному використанню часу і матеріалів; дотриманню режиму економії сировини, матеріалів, електроенергії, трудових витрат.
7. Зіставлення витрат і результатів своєї діяльності; виконання економічного аналізу роботи та знаходження шляхів її вдосконалення.

Завдання формування економічного мислення обов'язково вимагає реалізації міжпредметних зв'язків. Тому розроблена нами система задач поєднує задачі, які вимагають застосування знань із даної теми, інших тем трудового навчання, інших предметів.

Третім показником системи задач є прийоми розумової діяльності, які визначають рівень їх складності. Це задачі на визначення та класифікацію понять, явищ та процесів; задачі на встановлення взаємозв'язків; задачі на розвиток умінь і навичок проведення аналізу; задачі на застосування логічних прийомів (аналіз, абстрагування, синтез, порівняння, узагальнення); задачі на обґрунтування чи доведення висновків; задачі на виділення взаємозв'язку між теорією і практикою.

Для досягнення поставлених цілей кожному вчителю необхідно мати в розпорядженні і використовувати на практиці задачі, які вимагають від школярів умінь різного характеру. Тому представлена нами система поєднує репродуктивні, реконструктивні та творчі задачі.

В процесі експериментального навчання використовувались методи, що мають практичну спрямованість, здійснюють емоційний вплив на учнів та дозволяють їх залучити до економічно доцільної діяльності (ігри, ситуації економічного вибору, тренінги, конкурси, практикуми). Суттєвим моментом було включення учнів у організаційно-економічні відносини, пов'язані з розробкою планів, процесом виробництва, контролем та аналізом результатів праці. Економічна діяльність підлітків у навчальному процесі була представлена наступними видами: вибір актуального виду роботи; раціональне планування роботи; розрахунок необхідних матеріалів, вибір необхідних пристосувань та обладнання; раціональна розстановка та організація взаємодії виконавців; оцінка виробленої продукції за кількістю та якістю; техніко-економічний аналіз допущених у роботі прорахунків; пошук шляхів та засобів скорочення матеріальних та трудових витрат; підвищення продуктивності праці.

Експериментальна перевірка розробленої нами методики формування економічного мислення учнів на уроках трудового навчання підтвердила правильність сформульованих теоретичних положень. Попередньо розроблені та обґрунтовані критерії оцінки допомогли з достатньою достовірністю виявити зміни в економічному мисленні підлітків.

Зрушення в мотиваційній сфері проявились у виникненні зацікавленості в економічних знаннях: на кінець експерименту у більшості підлітків (72%) виникло бажання в 10-11 класі вивчати курс "Основи економічних знань". Більшість учнів почали брати участь в економічних справах сім'ї, цікавитись цінами на товари. Вони усвідомили проблему обмеженості ресурсів, необхідності їх раціонального й економічного використання. Спостереження за особливостями поведінки підлітків під час уроків та трудової діяльності виявили зрушення в прагненні раціонально організувати свою роботу, вдосконалити деякі її елементи, вмінні вибирати засоби,

що сприяють економії та ощадливості, здатності зіставляти витрати і результати. Приступаючи до роботи, учні прагнули розрахувати найбільш оптимальні шляхи досягнення кінцевого результату.

Зміни відбулись і в логічному апараті мислення. У відповідях більшості учнів експериментальних класів простежується логіка викладення фактів, вміння порівнювати та давати оцінку, робити висновки та висловлювати їх у стислій формі. Обґрунтування відповіді спирається на аналіз умови, супроводжується наведенням прикладів, використанням особистого досвіду.

Результати дослідно-експериментальної роботи представлені в таблицях 1 та 2. В групі високого рівня сформованості економічного мислення підлітків експериментальних класів приріст складає 9,6%, 12%, 21%, середнього рівня - 23,2%, 32%, 36%. Зменшення відбулося в групі низького рівня - в середньому на 45%.

Порівняння динаміки сформованості економічного мислення у підлітків експериментальних та контрольних класів підтверджує різницю в прирості рівня сформованості компонентів економічного мислення на користь експериментальних класів. У підлітків контрольних класів також помітні зміни, однак, у порівнянні з результатами, одержаними в експериментальних класах, ці зміни незначні.

Таблиця 1

**ДИНАМІКА СФОРМОВАНOSTІ ЕКОНОМІЧНОГО МИСЛЕННЯ УЧНІВ
ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНИХ КЛАСІВ (у %)**

Критерій	Високий рівень			Середній рівень			Низький рівень		
	По- ча-т ок	Кі нець	Ди намі ка	По-ч а-ток	Кі нець	Ди-н а-мік а	Поча -ток	Кі нець	Ди- намі ка
Спрямованість на вирішення ек.проблем	7,2	16,8	9,6	24,8	48,0	23,2	68,0	35,2	32,8
Рівень засвоєння економічних знань	0	12,0	12,0	30,0	62,0	32,0	70,0	26,0	44,0
Ступінь оволодіння розумовими операціями	0	21,0	21,0	22,0	58,0	36,0	78,0	21,0	57,0

**ПОРІВНЯННЯ СФОРМОВАНOSTІ ЕКОНОМІЧНОГО МИСЛЕННЯ УЧНІВ
ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНИХ ТА КОНТРОЛЬНИХ КЛАСІВ (у %)**

№ п/п	Критерії	Високий рівень			Середній рівень			Низький рівень		
		Класи		Різ ниця	Класи		Різ ниця	Класи		Різ ниця
		Е	К		Е	К		Е	К	
1.	Спрямованість на ви-рішення ек.проблем	16, 8	6,4	10,4	48, 0	31, 2	16,8	35, 2	62, 4	27,2
2.	Рівень засвоєння економічних знань	12, 0	6,0	6,0	62, 0	28, 0	34,0	26, 0	66, 0	40,0
3.	Ступінь оволодіння розумовими операціями	21, 0	8,0	13,0	58, 0	33, 0	25,0	21, 0	59, 0	38,0
Середнє		16,6	6,8	9,8	56,0	30,7	25,3	27,4	62,5	35,1

Таким чином, вивчення динаміки рівня сформованості економічного мислення, обговорення наслідків експериментальної роботи з учителями, безпосередні спостереження дисертанта дозволяють зробити висновок про підтвердження гіпотези дослідження. Здійснення цілеспрямованого формування економічного мислення підлітків на основі розроблених та науково обґрунтованих педагогічних умов забезпечує успішність процесу, свідченням чому є збільшення числа учнів із високим та середнім рівнем сформованості економічного мислення.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і нове вирішення проблеми формування економічного мислення підлітків, що виявляється в науковому обґрунтуванні організації цього процесу в умовах загальноосвітньої школи. Проблема полягає у актуалізації необхідності підвищення рівня сформованості економічного мислення людини у зв'язку зі зміною однієї соціально-економічної системи суспільства на принципово іншу. Ми розробили, теоретично обґрунтували та експериментально перевірили педагогічні умови формування економічного мислення підлітків у навчальному процесі. Сформульовані теоретичні положення стали основою для розробки методичних рекомендацій щодо опрацювання змісту трудового навчання та організації навчального процесу з метою формування економічного мислення учнів.

1. Результати науково-теоретичного аналізу проблеми дозволили уточнити сутність економічного мислення як процесу опосередкованого й узагальненого пізнання явищ економічної дійсності в їх суттєвих властивостях, зв'язках та відношеннях, який відбувається на основі готовності до їх осмислення завдяки використанню прийомів розумової діяльності, і завершується формуванням економічних знань, їх переходом у переконання та реалізацією в практичній

діяльності. Своєрідність економічної діяльності визначає специфіку економічного мислення, яка проявляється в сукупності рис, що йому властиві: науковість, гнучкість, конструктивність, масштабність, орієнтація на досягнення високої ефективності, реалістичність, врахування вимог соціального характеру, оптимізм. Структурно розумова діяльність - це єдність мотиваційного, змістового, операційного та дієво-практичного компонентів.

2. У процесі дослідження встановлено, що рівень сформованості економічного мислення не підлягає прямому вимірюванню. Нами розроблена методика опосередкованого його вимірювання, яка базується на таких критеріях: рівень спрямованості розумової діяльності на вирішення економічних проблем; рівень засвоєння економічних знань; ступінь оволодіння основними розумовими операціями. Для оцінювання спрямованості розумової діяльності на вирішення економічних проблем у якості показника доцільно використати обсяг поінформованості учнів з економічних питань та прояви економічного мислення у практичній діяльності (прагнення до покращення результатів, удосконалення робочого процесу; здатність зіставляти витрати й результати своєї діяльності; прагнення до економії та ощадливості, раціональна організація роботи).
3. На основі теоретичного аналізу ми виділили та обґрунтували педагогічні умови, які забезпечують успішність формування економічного мислення у навчальному процесі. Експериментальна перевірка підтвердила, що досягти високого рівня сформованості економічного мислення підлітків можна, якщо: цілеспрямовано формувати внутрішні стимули і мотиви ефективної економічної діяльності; забезпечити аналітично-оцінювальний підхід у моделюванні економічного змісту навчальних предметів, способах викладення та засвоєння навчального матеріалу; переорієнтувати процес засвоєння економічних знань зі сприймання на активну практичну та інтелектуальну діяльність учнів.
4. Великі можливості для формування економічного мислення у процесі економічної освіти та виховання мають уроки трудового навчання, які дозволяють залучити учнів до навчально-трудої діяльності. Виділені нами педагогічні умови формування економічного мислення були конкретизовані на змістовому матеріалі трудового навчання. Розробка відповідної методики передбачала аналіз змісту трудового навчання з метою виділення основних економічних дидактичних елементів та їх логічного впорядкування, трансформацію його в систему пізнавальних задач економічного змісту та вироблення рекомендацій щодо її застосування на уроках трудового навчання.
5. Результати експериментально-дослідної роботи показали, що запропонована методика сприяє підвищенню ефективності формування економічного мислення, набуттю досвіду економічної діяльності, формуванню життєвої позиції, визначеного особистого ставлення до соціально-економічних явищ, яке ґрунтується не тільки на емоціях, а й на аналізі ситуації. Так,

за всіма критеріями сформованості економічного мислення відбулись значні позитивні зрушення в експериментальних групах, в контрольних групах вони незначні.

Проведене дослідження не вичерпало всіх аспектів проблеми. Подальшої розробки вимагають питання дослідження процесу формування економічного мислення на інших вікових етапах; конструювання систем задач економічного змісту для всіх предметів шкільного навчання. Важливе значення має дослідження впливу різних соціальних факторів на рівень розвитку економічного мислення (умов сімейного виховання, вплив засобів масової інформації).

Основні результати дослідження відображені в **публікаціях**:

1. Лукаш С.В. Педагогічне розуміння економічного мислення // Педагогіка і психологія. - 1999. - № 1.- С. 26-34
2. Лукаш С.В. Економічна освіта підлітків на уроках обслуговуючої праці // Трудова підготовка в закладах освіти. - 1999. - № 3. - С.15-18
3. Лукаш С.В. Формування мислительних умінь і навичок під час вивчення економічних питань на уроках обслуговуючої праці // Трудова підготовка в закладах освіти. - 1999. - № 4. - с.2-5
4. Лукаш С.В. Мета та сутність процесу формування економічного мислення в навчально-виховному процесі // Придніпровський науковий вісник. - Дніпропетровськ, 1998.- с.86-91
5. Лукаш С.В. Дидактичні аспекти формування економічного мислення підлітків // Збірник наукових праць. Педагогічні науки. Випуск Ш. - Херсон: ХДПУ, 1998. - С.143-145
6. Лукаш С.В. Формування економічного мислення як засіб попередження відхилень в соціальному розвитку підлітків на сучасному етапі // Збірник наукових праць. Педагогічні науки. Випуск У. - Херсон: ХДПУ, 1998. - С.92-96
7. Великий В.М., Лукаш С.В. Тенденції формування економічного мислення // Збірник наукових праць. Педагогічні науки. Випуск У1. - Херсон: ХДПУ, 1998. - С.160-166
8. Лукаш С.В. Педагогічні умови формування економічного мислення підлітків у процесі навчально-трудової діяльності // Придніпровський науковий вісник. Гуманітарні науки: філологія, педагогіка, історія, філософія. - Дніпропетровськ, 1998. - № 111 (178). - С.101-108
9. Лукаш С.В. Деякі аспекти підготовки вчителів до керівництва адаптацією молоді до сучасних умов життя // Актуальні проблеми підготовки вчителів (Монографічний збірник статей). - Херсон: ХДПУ, 1997. - С.90-93
10. Лукаш С.В. Соціально-педагогічні аспекти формування економічного мислення особистості // Психолого-педагогічна наука і суспільна ідеологія: Матеріали методологічного семінару Академії педагогічних наук України, 12 листопада 1998р., м.Київ. - Київ: Гнозис, 1998. - С.377-381

Лукаш С.В. Формування економічного мислення підлітків у процесі навчально-трудової діяльності.

Дисертація на співшукання наукового ступеня кандидата педагогічних наук із спеціальності 13.00.01 - загальна педагогіка та історія педагогіки. - Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, Київ, 2001 р.

Дисертацію присвячено проблемі формування економічного мислення підлітків. Економічне мислення розглядається як процес опосередкованого й узагальненого пізнання явищ економічної дійсності в їх суттєвих властивостях, зв'язках та відношеннях, який відбувається на основі готовності до їх осмислення, завдяки використанню прийомів розумової діяльності, і завершується формуванням економічних знань, їх переходом у переконання та реалізацією в практичній діяльності. Структурно економічне мислення представляє єдність мотиваційного, змістового, операційного та дієво-практичного компонентів. В дисертації розкрито сутність, основні риси та критерії рівня сформованості у школярів економічного мислення. Теоретично обґрунтовано педагогічні умови, які забезпечують підвищення успішності формування економічного мислення підлітків у навчальному процесі. На цій основі побудовано методику формування економічного мислення підлітків на уроках трудового навчання, експериментальна перевірка якої підтвердила її ефективність.

Ключові слова: економічне мислення, навчання, педагогічні умови, зміст, методи, діяльність, задачі.

Лукаш С.В. Формирование экономического мышления подростков в процессе учебно-трудова деятельности. - Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.01- общая педагогика и история педагогики. Национальный педагогический университет имени М.П.Драгоманова, Киев, 2001г.

Диссертация посвящена проблеме формирования экономического мышления подростков. Экономическое мышление рассматривается как процесс опосредствованного и обобщенного познания явлений экономической действительности в их существенных связях и отношениях, который осуществляется на основе готовности к их осмыслению, благодаря использованию приемов мыслительной деятельности, и заканчивается формированием экономических знаний, их переходом в убеждения и реализацией в практической деятельности.

Экономическое мышление нельзя определить как проявление общих норм мышления на определенном содержательном материале. Термин "экономическое" обозначает не отдельный вид мышления, а направленность, стиль, образ мышления, своеобразное видение окружающего

мира, концентрацию экономических установок и знаний, способов умственных и практических действий. Экономическое мышление имеет единый для всех форм мышления арсенал логических средств, но своеобразие экономической деятельности определяет особенности экономического мышления, обусловленные постановкой ее целей и выбором средств их достижения.

В диссертации раскрыта сущность, основные черты, структурные компоненты и критерии уровня развития у школьников экономического мышления. Специфика экономического мышления раскрывается совокупностью черт, которые ему свойственны. Основными среди них являются: научность, реалистичность, конструктивность, масштабность, гибкость, ориентация на экономическую эффективность, учет требований социального характера, оптимизм, уверенность в своих силах и завтрашнем дне. Структурно экономическое мышление представляет единство четырех компонентов: мотивационного, содержательного, операционного и действенно-практического.

Методологически и дидактически обосновывается процесс формирования экономического мышления подростков в учебном процессе. Экономическое мышление объективно возникает, существует и развивается только как специфическая деятельность личности при решении проблем, что обуславливает деятельностный подход к его формированию. Под деятельностью понимается психическая и физическая активность человека, которая регулируется осознанной целью. Ведущим видом деятельности учащихся является учебно-трудовая деятельность, под которой мы понимаем деятельность, связанную с воссозданием общественно-полезных продуктов (материальных и идеальных) и направленную на приобретение знаний, умений и навыков для последующего их использования на практике

Дидактическое обоснование процесса формирования экономического мышления подростков предусматривает выделение педагогических условий, которые повышают его эффективность. Достичь высокого уровня сформированности экономического мышления можно при условии: логичного построения содержания экономического образования, заложенного в учебных предметах; обеспечить аналитически-оценочный подход в его моделировании, способах изложения и усвоения учебного материала, переориентировать процесс усвоения экономических знаний с восприятия на активную практическую и интеллектуальную деятельность учащихся.

Реализация этих условий предполагает внесение изменений в содержание и процесс обучения. Необходимо: периодически обновлять содержание экономического образования; определить систему основных экономических дидактических элементов, установить их взаимосвязи и логические мыслительные операции и практические действия, благодаря которым они могут быть усвоены. Оптимальным вариантом реализации этих требования является представление содержания экономического образования в виде системы познавательных задач.

Обоснованные педагогические условия формирования экономического мышления подростков в учебном процессе были конкретизированы в методику формирования экономического мышления школьников на уроках трудового обучения. Результаты экспериментально-исследовательской работы подтвердили ее эффективность.

Ключевые слова: Экономическое мышление, обучение, педагогические условия, содержание, методы, деятельность, задачи.

Lukash S.V. Formation of economic thinking of tanager in educational and labor activity.

Candidate degree dissertation in pedagogical sciences, speciality 13.00.01 - pedagogics and history of pedagogics. The M. P. Dragomanov Ukrainian State Pedagogical University, Kiev, 2000.

The dissertation is devoted to a problem of formation of economic thinking of the tanager as to the internal integrated quality of the person, which is cause its ability to thought and to learn economical knowledge, which was receive as result of generalized and adequate reflection of reality, and to realise them in practical activity. Structure of economical thinking include motivatical, operational and practical components. In the dissertation the essence, basic features, criterions of a level of development and peculiarity of economic thinking of girls and boys is opened. Pedagogical conditions theoretically are reasonable which provide success of this process. On this basic the system of work of the teacher on formation of economic thinking of the tanager in educational and labor activity is constructed, which check has confirmed its a efficiency.

Key word: economic thinking, pedagogical conditions, tanager, activity, tasks